

چاغاتاي تىلى يادىكارلىقلىرىغا ئائىت سۆزلۈكلەر

رۇقىيە ئوسمان

مۇھىم مەزمۇنى: چاغاتاي تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىلمىي نەشرلىرىدە شۇ يادىكارلىقنىڭ سۆزلۈكى (ياكى ئىندېكسى) بېرىلىدۇ. بۇ، شۇ ئەسەرنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش، مۇئەللىپنىڭ ئۇسلۇبى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىش قاتارلىق تەرەپلەردە ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە. بۇ ماقالىدە، دۆلىتىمىز ئىچى - سىرتىدا چاغاتاي تىلى يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە ئىشلەنگەن سۆزلۈكلەر (ئىندېكسلەر) توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: چاغاتاي تىلى يادىكارلىقلار سۆزلۈكلەر

چاغاتاي تىلىنىڭ دەۋرى ۋە ئۇنىڭ تەبىرى توغرىسىدا دۆلىتىمىزدە چەت ئەللەردىكى چاغاتايشۇناسلار بىلەن قىسمەن پەرقلق قاراشلار مەۋجۇت. دۆلىتىمىزدە چاغاتاي تىلى «14 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئورتاق قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى»^①، «14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى»^② دېگەن قاراش مۇقىملىشىپ قالغان. شۇنداقلا «خارەزم يادىكارلىقلىرى» دېگەن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنمىغان. خارەزم دەۋرى يادىكارلىقلىرى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدىكى يادىكارلىقلار دەپ تونۇلغان. غەرب تۈركولوگلىرى (تۈركىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تۈركىي تىللار تەرەققىياتىدىكى بۇ دەۋرنى «12 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام تۈرك ئەدەبىياتى دەۋرىدە قوللىنىلغان يەرلىك شېۋىلەر، بولۇپمۇ ئۆزبېك شېۋىسى مەۋجۇت بولغان تىل»^③، «15 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تىلى»^④، «13 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە قوللىنىلغان»^⑤، «ئىسلامىي ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركچىسى (شەرق ئوتتۇرا تۈركچىسى) ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى، ئۈچىنچى سەھىپىسى»^⑥، تۆمۈرىيلەر ئىمپېراتورلۇقى (1405 - 1502 - يىللار) دا خارەزم تۈركچىسىنىڭ داۋامى بولۇپ مەيدانغا كەلگەن»^⑦ دېگەندەك قاراشلار مەۋجۇت. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرى «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «كونا ئۆزبېك تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىدۇ ۋە خارەزم يادىكارلىقلىرىنىمۇ كونا ئۆزبېك تىلى يادىكارلىقلىرىغا كىرگۈزىدۇ^⑧.

بۇ كۆز قاراشنى ئوتتۇرغا قويغۇچى بولغان يانۇس ئېكىمان (Yanus Eckmann)، ئەھمەت ئەرچىلاسۇن (Ahmet B. Ercilasun)، ئابىسۇ ئاتا (Aysu Ata) ۋە «كونا ئۆزبېك تىلى» مۇتەخەسسسلەردىن شېرباك، ئابدۇراهمانوف، بوروكوف قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۈگىنىش، تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، چاغاتاي تىلى تەتقىقاتچىسى مرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمىت تۆمۈر

① خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئوپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 1 - بەت.
② مرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 - يىللىق 1 - سان؛ «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىل نەشرى، 300 - بەت؛ ئابلىمىت ئەھمەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 - يىل 1 - بەت.

③ H. Vambery, *Chagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867.

④ A.N.Samojlovich, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazika*, Sbornik Mir Ali-Šir, Leningrad 1928.

⑤ M.Fuad Köprülü, *Çagatay Edebiyatı*, İslam Ansiklopedisi III. Cilt, İstanbul 1945, s.270-323.

⑥ يانۇس ئېكىمان قاتارلىقلار «ئىسلامىي تۈرك تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىدۇ ۋە خاقانىيە تۈركچىسىنى 1 - باسقۇچ، خارەزم تۈركچىسىنى 2 - باسقۇچ، چاغاتاي تىلىنى 3 - باسقۇچ دەپ قارايدۇ.

⑦ Janos Eckmann, *Chagatay Manual*, Indiana University, Bloomington, 1966, p.1.

⑧ U. Tursunov, B.Urinbayev, A. Aliyev, *Uzbek Ababiy Tili Tarixi*, Tashkent 1995, p.104.; Ščerbak, A.M. *Grammatičeskij očerk jazika tjurkskix tekstov X-XIII vv. iz vostočnogo Turkestana* (Moskva-Leningrad 1961); *Grammatika Çtarouzbekskogo Yazika*, (Moskva-Leningrad 1962). E.I.Fazilov, *Çtarouzbekskij Yazik, Xarezmickie pamyatniki XIV veka*, Tashkent 1967.

ئەپەندىلەرنىڭ كۆز قاراشلىرىنى تەكرار مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق تۈركىي تىللار تارىخىدىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ھېچقاچە كۈچلۈك بولمىغان بىر ئۆتكۈنچى دەۋرنى ئايرىم مۇستەقىل بىر دەۋر قىلىپ ئايرىپ نام بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ، ئۇستازىمىز مىرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمەت تۆمۈر ئەپەندىلەرنىڭ «خارەزم تۈركچىسى» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى قەشقەر ۋارىيانتىنىڭ 14 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان خارەزم تەۋەسىدە بەزى يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان شەكلى» دېگەن پىكرىنى توغرا تاپتۇق. شۇنداق قىلىپ بۇ ماقالىدە، 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ۋە زامانىمىز كىشىلىرى تەرىپىدىن چاغاتاي تىلى يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە ئىشلەنگەن ئىندېكسلار، ھەر خىل سۆزلۈكلەر توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. چاغاتاي تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى

چاغاتاي تىلىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ناماياندىلىرى قاتارىدا خارەزمىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەرنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. بۇ دەۋرگە ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مۇھىم بىر يادىكارلىق — دىنىي دىداكتىك ئەسەر «نەھجۇل فەرادىس» («جەننەتلەرنىڭ ئوچۇق يولى») تۇر. ئاپتورى مەھمۇد بىن ئەلى. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە 1358 - يىلى ①، 1357~1358 - يىلى يېزىلغان ② دېگەندەك قاراشلار بار. 1360 - يىلى تاماملانغان ③. ئەسەرنىڭ يېڭىجامى (Yenicami) نۇسخىسى ④، مارجانى (Marjani) نۇسخىسى ⑤، يالتا (Yalta) نۇسخىسى ⑥، پارىژ نۇسخىسى ⑦، قازان نۇسخىسى ⑧، لېنىنگراد نۇسخىسى ⑨ قاتارلىق نۇسخىلىرى بار. بۇ ئەسەرنىڭ يېڭىجامى نۇسخىسى داڭلىق چاغاتاي تىلى مۇتەخەسسىسى يانۇس ئېكىمان (Yanus Eckmann) تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ۋە تۈركىيە تۈرك تىلى جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئەسەرنىڭ سۆزلۈك ئىندېكسىنى ئايسۇ ئاتا (Aysu Ata) ئىشلىگەن ⑩. ئەسەر ھەققىدە زەكى ۋەلىدى توغان (A.V. Togan) ⑪، ياقۇپ كامال (Yakup Kemal) ⑫، قىۋامەتتىن (Kivamettin) ⑬ قاتارلىقلار تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىۋامەتتىننىڭ «نەھجۇل فەرادىس» تىكى ھازىرقى زامان تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئىشلىگەن، تۈركچىدە قوللىنىلمايدىغان ياكى پەرقلق قوللىنىلىدىغان سۆزلەر لۇغىتى بىلەن ئايسۇ ئاتا ئىشلىگەن ئىندېكس بۇ ئەسەرنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى چۈشىنىشتە تولىمۇ قىممەتلىكتۇر.

بۇ ئىندېكسلەر چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدىكى لۇغەت بايلىقىنى تەكشۈرۈش، لېكسىكا تەتقىقاتى، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ۋە لۇغەتچىلىك قاتارلىق تەرەپلەردە شۇنداقلا، ئاتالمىش «خارەزم تۈركچىسى» نىڭ تۈركىي تىللار تارىخىدىكى ئورنى ۋە كىملىكىنى تەكشۈرۈش، ئۇنىڭ خاقانىيە تىلى بىلەن ۋە چاغاتاي تىلى بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاش قاتارلىق تەرەپلەردىمۇ ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

① A.Ceferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Istanbul 1984, c.II, s.113.

② R.F.Islamov, *Altın Urda hem Memlikler Misiri: Yazma Miras, Medeni Bağları*, Kazan 1988, s.61.

③ *Nehcü'l-Ferādis, Uştmaqlarning Açuk Yoli*, Janus Eckmann, I Metin Ankara 1995, önsöz iv.

④ ئەخەمەت زەكى ۋەلىدى توغان تاپقان ۋە ھازىر تۈركىيە ئىستانبۇل سۇلايمانىيە ئومۇمىي كىتابلىقى يېڭى جامە بۆلۈمىدە ساقلىنىغان نۇسخا. 222 ۋاراق 444 بەت.

⑤ قازان تۈرك ئالىمى شاھابىدىن مارجانىنىڭ شەخسىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىغان نۇسخا.

⑥ يالتا شەرق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا. 549 بەت.

⑦ پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا. 307 بەت.

⑧ قازان نۇسخىسى — قازان ئۇنىۋېرسىتېتى نۇسخىسى، قازان دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى، قازان دۆلەتلىك پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى قاتارلىق جايلاردا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

⑨ لېنىنگراد نۇسخىسى 1934 - يىلى ۋاھىدوف كۈتۈپخانىسىدىن كەلتۈرۈلگەن لېنىنگراد سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ئىككى خىل نۇسخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

⑩ *Nehcü'l-Ferādis, Uştmaqlarning Açuk Yoli*, Janus Eckmann, I Metin, II Tıpkı Basım, Ankara 1995; Aysu Ata, *Dizin-Sözlük*,

Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

(11) Ahmet Zeki Velidi (Togan), *Harezm'de yazılmış eski türkçe eserler*, *Türkiyat Mecmuesi* II, 1926 [1928], 331-345.

(12) Yakup Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukupis' XIV veka "Nehdju'l-feradis"*, Simferopol 1930.

(13) Kivamettin, *Nehcü'l-feradis'ten derlenen türkçe sözler*, *Türkiyat mecmuasi* IV, 1934, 169-250.

بۇ دەۋر يادىكارلىقلىرىدىن يەنە قۇتب يازغان «خىسراۋ ۋە شېرىن»^①، مۇھەممەت خارەزىمى يازغان «مۇھەببەتنامە» (1353)،^② ئاپتورى نامەلۇم «مىراجنامە»^③ قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ دەۋرگە ئائىت يەنە بىر ئەسەر خارەزىمىدە يېزىلغان شەيخ شېرىن ئاتلىق كىشىنىڭ «مۇئىنۇل مۇرىد» (1313) ناملىق ئەسىرى^④ بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرى تېخى روياپقا چىقمىغان. بۇ ھەقتە پەقەت زەكى ۋەلىدى توغان^⑤، ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (A. Ceferoğlu)^⑥، رەجەپ توپارلى (Recep Toparli)^⑦، ئايسۇ ئاتا^⑧ قاتارلىقلار قىسقىچە مەلۇمات بەرگەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ سۆزلۈكلىرى ئىشلەنگەن - ئىشلەنمىگەنلىكى توغرىسىدا ئۇچۇر ئالالمىدۇق.

يەنە بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ئالتۇن ئوردا مەملۈكلەر سۇلتانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردىن يەنە «يەرلىق ۋە بىتىكلەر بار». بۇ ئەسەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان. ۋاقتى 1428~1523 - يىللار ئارىسىدا. ئالتۇن ئوردا، قىرىم، قازان ساھەسىگە ئائىت «يەرلىق ۋە بىتىكلەر» ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ كاتتا نەتىجە ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى، دوكتور مەلەك ئۆزبەككىگە مەنسۇپتۇر^⑨. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا (201~248 - بەتلەر) ئىندېكىس بېرىلگەن.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان سەككاكى^⑩ نىڭ ھاياتى ھەققىدە 14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ۋاپات بولغان (11)، 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە تۇغۇلغان (12)، 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان (13)، 14 - ئەسىرنىڭ 4 - چارىكىدە تۇغۇلۇپ 1467~1469 - يىللاردىن بىر نەچچە يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن (14) دېگەندەك قاراشلار بار. سەككاكى ئەسەرلىرىنىڭ ھازىر لوندرا نۇسخىسى (15) ۋە تاشكەنت نۇسخىسى (16) دىن ئىبارەت ئىككى خىل نۇسخىسى بار. مەۋلانە سەككاكىنىڭ دىۋانىنىڭ تولۇق نۇسخىسى تۈركىيىدە نەشر قىلىنغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا (391~617 - بەتلەر) سەككاكى دىۋانىدا ئۇچرايدىغان سۆزلەرنىڭ ئىندېكىسى بېرىلگەن (17).

ئەبەيدۇللا لۇتقىمۇ بۇ دەۋرنىڭ ئەللىملىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ «دىۋان»، «گۈل ۋە بۇلبۇل» (1411) (18)، «مەشھۇنۇل ھەقايىق» (ھەقىقەتلەر شەجەرەسى) (19)، «زەفەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋە پارسچە شېئىرلىرى

① ئەسەر ئالتۇن ئوردا شائىرى قۇتب تەرىپىدىن 1341 - ياكى 1342 - يىلى يېزىلغان مەسنەۋىدۇر. ئەسەرنىڭ بىردىنبىر نۇسخىسى ھازىر پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.
② ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا (1432 - يىل) ۋە ئەرەب يېزىقىدا (16 - ئەسىر) كۆچۈرۈلگەن ئىككى نۇسخىسى بار. بۇلاردىن ئىككىسى بىرىتانىيە مۇزېيىدا، ئىككىسى ئىستانبۇل مىللىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.
③ ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 1436 - يىلى ھېراتتا كۆچۈرۈلگەن بىردىنبىر نۇسخىسى ھازىر پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلانماقتا.
④ بۇ بىر 26 ۋاراق (52 بەت) كېلىدىغان دىنىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ بىردىنبىر نۇسخىسى ھازىر تۈركىيە بۇرسا كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

⑤ Ahmet Zeki Velidi (Togan), *Harezm'de yazılmış eski türkçe eserler*, Türkiye Mecmuesi II, 1926 [1928], 331-345.

⑥ A. Ceferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, c.II, s.117.

⑦ R. Toparli, *Mu'inü'l-Mürîd*, Erzurum 1988.

⑧ Ata, Aysu, *"Recep Toparli, Mu'inü'l-Mürîd"*, Erzurum 1988.; *Harezm - Altın Ordu Türkçisi*, İstanbul 2002, s.34.

⑨ Özyetgin, A. M., *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarıllık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

⑩ سەككاكى — ئەرەبچە «سك» (sekke)، ئۇيغۇرچە «قازماق» مەنىسىدىكى پېئىلنىڭ ئىسىم شەكلى «سكاك» (sekkāk) تۇر. بۇ سۆز: 1 - مېتال يۇل ياسىغۇچى؛ 2 - پىچاقچى؛ 3 - تۆمۈردىن ھالقا ياسىغۇچى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

(11) Janus Eckmann, *Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, p.306-207.

(12) Parsa Şemşiyev-Rahmet Mecidiy, *Özbek Edebiyatı* c.I, Takent 1959, p.452.

(13) Kemal Eraslan, *Mevlana Sekkaki Divanı*, Ankara 1999, s.14.

(14) غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىل نەشرى، 582 - بەت.

(15) 13 - قەسىدە، 57 غەزەلدىن تەركىب تاپقان بۇ نۇسخا، ھازىر بۈيۈك بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

(16) بۇ نۇسخا ھازىر ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى «ئەبۇ رەيھان» نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

(17) Kemal Eraslan, *Mevlana Sekkaki Divanı*, Ankara 1999.

(18) گۈنەي قارايغاچ بۇ ئەسەرنىڭ توققۇز نۇسخىسى بارلىقىنى قەيت قىلىدۇ، ئەمما ئۇ بىر - بىرلەپ كۆرسەتمەيدۇ. ئەسەرنىڭ خوتەندىن تېپىلغان نۇسخىسى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

(19) غاپپار روزى بۇ ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ 1857 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. غاپپار روزى يازغان «مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتقى» ناملىق ماقالە، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق ئەسەرگە قاراڭ.

بار. لۇتفىنىڭ ھاياتى ھەققىدە ھىجرىيە ھېسابىدا 99 يىل (مىلادىيە ھېسابىدا 96 يىل) ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدە ئىختىلاپ يوق. ۋاپاتى ھەققىدە «1492 - يىلى 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋاپات بولغان»^①، «1462~1463 - يىللاردا ۋاپات بولغان»^②، «15 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىنىڭ باشلىرىدا ۋاپات بولغان»^③، «1464~1465 - يىللىرى ۋاپات بولغان»^④ دېگەندەك قاراشلار بار.

لۇتفى دىۋانىنىڭ 20 نۇسخىسى بار. گۈنەي قاراياغاچ پارىژ نۇسخىسى ئاساسىدا، لوندرا، گوتھا، ئىستانبۇل، تېھران ۋە بۇرسا نۇسخىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئەسەرنىڭ تولۇق مەتىنىنى تۇرغۇزغان ۋە 1997 - يىلى ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرىنى نەشر قىلدۇرغان^⑤. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا (339~729 - بەتلەر) لۇتفى دىۋانىنىڭ ئىندېكىسى بېرىلگەن. لۇتفى ئەسەرلىرىنىڭ لۇغىتى ھەققىدە بۇ يىگانە ئەسەر بولسا كېرەك. بۇ دەۋردىكى يەنە بىر شائىر 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلۇپ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان 90 نەچچە ياش ئۆمۈر كۆرگەن گادايدۇر. شائىرنىڭ پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان يىگانە دىۋانىنى يانۇس ئېكىمان نەشر قىلدۇرغان ۋە ئەسەرنىڭ سۆزلۈكىنى ئىشلىگەن^⑥.

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر شائىرى ئاتايدۇر^⑦. ئاتاينىڭ غەزەللىرى 1927 - يىلى رۇس تۈركولوگى سامايلوۋىچ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ۋە كامال ئارسلان تەرىپىدىن تۈركچە تەرجىمىسى سۆزلۈكى نەشر قىلىنغان^⑧. بۇلاردىن باشقا 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا لۇتقىدىن كېيىن ياشىغان، لۇتقىدىن كېيىنكى ئەڭ شۆھرەتلىك شائىر ھەيدەر خارەزىمى^⑨، 1433 - يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان يۈسۈپ ئەمىرى^⑩، ئىمپېراتور تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى سەئىد ئەھمەد مىرزى^⑪، 14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان شائىر ئەھمەد^⑫، ھېراتلىق تۈرك ئەمىرى، شائىر يەقىنى^⑬ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان بولسىمۇ سۆزلۈكلىرى ئايرىم نەشر قىلىنمىغان.

يۇقىرىقى سۆزلۈكلەر (ئىندېكىسلەر) چاغاتاي تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقىنى ئېنىقلاشتا ئۈنۈملۈك قىممەتكە ئىگە.

2. چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك باسقۇچى

چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى 15 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 150 يىل ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر تىلى ئەلىشىر نەۋائىي، ھۈسەيىن بايقارا، مۇھەممەت سالىھ، ئۈبەيدى، شەيبانىخان، بابۇر، شىكەستە قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە كامالەتكە يەتكەن، ئالدىنقى دەۋرگە قارىغاندا تۇراقلاشقان، قېلىپلاشقان. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر سان ۋە سۈپەت جەھەتتە ئالدىنقى دەۋرگە نىسبەتەن ئۈستۈنلۈككە ئىگە. شۇڭا، كۆپ ھاللاردا «چاغاتاي تىلى» دېيىلگەندە، ئاساسەن مۇشۇ دەۋردىكى يېزىق ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ داۋامى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندە بۇ دەۋر يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە ئىشلەنگەن سۆزلۈكلەرنى كۆرۈپ باقايلى.

ئەلىشىر نەۋائىي چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭلا ئەمەس، پۈتكۈل تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك شائىرلىرىدىن

① Ahmet Zeki Velidi (Togan), *Çagataiskii poet Lutfiy i ego Divan*, Kazan 1914.

② Janus Eckmann, *Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, p.270

③ Günay Karaağaç, *Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim)*, Ankara 1997, XV.

④ غاپپار روزى يازغان «مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى» ناملىق ماقالە، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق ئەسەرگە قاراڭ، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىل نەشرى، 605 - بەت.

⑤ Günay Karaağaç, *Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim)*, Ankara 1997.

⑥ Janus Eckmann, *The Divan of Gada'i*, Bloomington 1971.

⑦ شائىرنىڭ تەخەللۇسى ھەققىدە ئەھمەت ئەرچىلاسۇن، «شائىر يەسەۋى دەۋرىشى ئىسمائىل ئاتانىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغاچقا، شۇنداق ئاتالغان»، دەپ ئىزاھلايدۇ.

⑧ Kemal Eraslan, *Çagatay Şairi Atayı'nın Gazelleri*, Türk Dilliri Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 1987, Ankara 1992, s.113-164

⑨ Köpürlü, Fuad, *Çagatay Edebiyatı*, İslam Ansiklopedisi, 3.cilt, Ankara 1945, s.291

⑩ شائىرنىڭ «دىۋان»، «دەھنامە» (مەسنەۋى) ۋە «بەك ۋە چاغىر» (بەك ۋە شاراب) قاتارلىق ئۈچ ئەسىرى بار.

(11) شائىرنىڭ 1435 - يىلى تاغىسى شاھرۇخقا سۇنغان «تائاشۇقنامە» ناملىق بىر مەسنەۋىسى بار.

(12) Kemal Eraslan, *Ehmedi, Münazara (Telli Sazlar Atışması)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIV, İstanbul 1986.

(13) Fahir İz, *Yakini's Contest of the Arrow and the Bow*, Nemeth Armagani, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1962.

بىرىدۇر، شۇنداقلا ئەڭ ئۇلۇغ، شۆھرەتلىك شائىرىدۇر. 1441 - يىل 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ھىراتتا تۇغۇلغان، 1501 - يىل 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ھىراتتا ۋاپات بولغان. نەۋائىينىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە مەملىكەت ئىچى - سىرتىدا مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن. نەۋائىي ئۆز ئۆمرىدە 29 پارچە ئەسەر يازغان. (بۇنىڭ بىرى «دىۋانى فانى» نامىدا پارس تىلىدا يېزىلغان دىۋاندۇر). ئۆزبېكىستاندا «مۇكەممەل ئەسەرلەر توپلىمى» نامىدا 1987 - يىلىدىن 2000 - يىلىغىچە 16 توم بولۇپ نەشر قىلىندى. تۈركىيىدە 10 ئەسىرى نەشر قىلىنغان ②. تۈركىيىدە نەۋائىي ھەققىدىكى ئەڭ مۇھىم تەتقىقات نەتىجىسى ئاگاھ سىرى لېۋەند (Agah Sirri Levend) نىڭ تۆت توملۇق «ئەلىشىر نەۋائىي» ناملىق ئەسىرىدۇر ③. ئەمما بۇلاردا سۆزلۈك قىسمى بار - يوقلۇقى نامەلۇم. شىنجاڭدىمۇ نەۋائىي ئەسەرلىرىدىن «خەمسە» ④، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ⑤، «لىسانۇتتەيىر»، «مەجالسۇن نەفائىس» ⑥، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ⑦، «خەزائىنۇل مەئانى» (پارچىلار) ⑧، «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى» ⑨ قاتارلىقلار نەشر قىلىندى.

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر كاتتا شائىرى، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئۆلۈمى بىلەن تەڭ تۆمۈرىيىلەر سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ شايبانىيىلار سۇلالىسىنى قۇرغان شايبانىيىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى شايبانىخان دۇر. ئۇ 1451 - يىلى تۇغۇلغان، 1510 - يىلى شاھ ئىسمائىل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان. ئۇ ئۈچ ئەسەر يازغان بولۇپ دىۋانى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ ⑩. ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرىنى تۈركىيىلىك ياقۇپ قاراسوي (Yakup Karasoy) ئىشلىگەن ⑪.

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر كاتتا شائىرى تۆمۈرىيىلەر سۇلالىسىدىن ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ ئوغلى، بۈگۈنكى ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستاندا 1858 - يىلىغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەن بابۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى غازى مۇھەممەت بابۇردۇر. بابۇر شاھ ئىمپېرىيىنىڭ قۇرغۇچىسى سۈپىتى بىلەن بىر كاتتا ھۆكۈمران بولۇپلا قالماي، يەنە شائىر، تارىخ ۋە تەزكىرە يازغۇچى، ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى، مېمار ۋە بوتانىكا ئىدى ⑫. ئۇنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئەسىرى «بابۇرنامە» نىڭ رۇسچە ⑬، فرانسۇزچە ⑭، ئىنگلىزچە ⑮، تۈركچە ⑯، ئۇيغۇرچە ⑰ ۋە

① Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara (Akçag) 2004, s.410

② Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara (Akçag), 2004, s.420

③ Agah Sirri Levend, *Ali Şir Navai*, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1965-1968.

④ بۇ ئەسەر ئابدۇرېشىت ئىسلامى، رەھمەتۇللا جارى، تېيىپجان ئېلىيوف، ئىسرائىل يۈسۈپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، قۇربان باراتلارنىڭ تەييارلىشىدا شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1992 - يىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەش توم قىلىپ نەشر قىلىنغان.

⑤ ئەلىشىر نەۋائىي: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» (نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەھىم پولات)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.

⑥ ئەلىشىر نەۋائىي: «مەجالسۇن نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 554 - بەت.

⑦ ئەلىشىر نەۋائىي: «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 - يىل نەشرى، 248 - بەت.

⑧ ئەلىشىر نەۋائىي: «غەزەلەلەر» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: تېيىپجان ئېلىيوف)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى.

⑨ «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابقا نەۋائىينىڭ «بەدايىئۇل بىدايى» (دىباچىسى، مۇھەممەتتۇردى مىرزانەخمەت نەشرگە تەييارلىغان، ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ھالائى ھاسان ئەردەشەر» (ئاسىيە مۇھەممەد نەشرگە تەييارلىغان، ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ھالائى پەھلىۋان مۇھەممەد» (ئاسىيە مۇھەممەد نەشرگە تەييارلىغان، ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ۋەقەيە» (مۇھەممەتتۇردى مىرزانەخمەت نەشرگە تەييارلىغان، ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ئەربەئىن» (قىرىق ھەدىس) (جاپپار ئەزىمىشاھ نەشرگە تەييارلىغان، ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل) قاتارلىق بەش پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.

⑩ ئەسەرنىڭ 196 ۋاراقلىق يېگانە نۇسخىسى ھازىر ئىستانبۇل توپكاي مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

(11) Yakup Karasoy, *Şiban Han Divanı (inceleme-Metin-Dizin-Tipki basım)*, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998.

(12) Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara (Akçag), 2004, s.422.

(13) N. Iminiskiy, *Baburname*, Kazan 1857.

(14) Pavet de Courteille, *Memoires de Baber*, Paris 1871.

(15) Annette Susannah Beveridge, *The Babur-nama in English*, Londra 1922.

(16) Reşit Rahmeti Arat, *Gazi Zahirüddin Babur, Vekayi, Babur'un Hatıratı, I*, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1943, II, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1946.

(17) خەمىت تۆمۈر: «بابۇرنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.

خەنزۇچە ① نەشرلىرى ئېلان قىلىنغان. ئەمما ئەسەرنىڭ سۆزلۈكى ئىشلەنمىگەن. «بابۇر دىۋانى» بابۇرنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى بولۇپ ئۇنىڭ كۆپلىگەن نۇسخىلىرى بولغان. ئۇنىڭ ئىلمى نەشرى تۈركىيىلىك بىلال يۈجەل (Bilal Yücel) تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ۋە سۆزلۈك قوشۇمچە قىلىنغان. ②.

بۇدەۋرنىڭ يەنە بىر مۇھىم كىشىسى مۇھەممەت مىرزا ھەيدەردۇر. ئۇ 1500-يىلى تۇغۇلۇپ 1551-يىلى ۋاپات بولغان. ③. ئۇنىڭ «تارىخى رەشىدى» ④، «جاھاننامە» (1528~1533) (توغرىسى: «جاھاننامە»؟) ⑤ قاتارلىق ئىككى ئەسىرى بار. ئۇنىڭ «جاھاننامە» ناملىق داستانى قەشقەردە تېپىلىپ ئابدۇشۈكۈر تۇردى ئەپەندى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان. ⑥. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا (109~121 - بەتلەر) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلمايدىغان، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەر، ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ لۇغىتى بېرىلگەن.

3. چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچى

چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى 17 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن 20 - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان 300 يىللىق دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر چاغاتاي تىلى بۇ تىلنى قوللانغۇچى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ھالدا، ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزىگە خاس يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلغان جۈملىدىن ھەرقايسى تۈركىي تىللار بۆلۈنۈشكە باشلىغان ۋە بۇنداق بۆلۈنۈشنى تاماملىغان دەۋردۇر. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، چەت ئەللەردىكى چاغاتاي تىلى مۇتەخەسسسلرى چاغاتاي تىلىنىڭ نەۋائىدىن كېيىنكى دەۋرىنى چاغاتاي تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى دەيدۇ-يۇ، بۇ دەۋردە شىنجاڭدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر، ئەدىبلەرنىڭ بىرسىنىمۇ تىلغا ئالمايدۇ. ئەكسىچە پەقەتلا ماۋرائۇننەھر ۋە سىر دەريا ۋادىلىرىدا ياشىغان خېۋە، بۇخارا ۋە قوقەند خانلىقلىرىدا ئۆتكەن شائىر، ئەدىبلەر ئىلى ساناپ ئۆتىدۇ. ⑦. بۇ نۇقتىدا ئۇلارنىڭ شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە مەيدانغا كەلگەن چاغاتاي تىلىنىڭ ئەلا مىللىرى ھەققىدە ھېچبىر ئۇچۇر ۋە خەۋەرلەر ئالمايغانلىقىدىنمۇ ياكى بۇ زېمىندا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ سەۋىيىسىنى تۆۋەن كۆرگەنلىكىدىن، ئەھمىيەتسىز دەپ قارىغانلىقىدىنمۇ ۋە ياكى بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز يېتەرلىك بولمىغانلىقىدىنمۇ بۇنىسى نامەلۇم. نېمىلا بولسۇن، بىزنىڭچە بۇ ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس. چۈنكى «ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى، داۋاملاشتۇرغۇچىسى ۋە تارقاتقۇچىسى بولغان ئۇيغۇرلار، ئۇلارنىڭ بۇ دەۋردە (چاغاتاي تىلىنىڭ ھەممە دەۋرىدە) پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان قەشقەر، ھىرات، سەمەرقەند، ئەنجان... قاتارلىق شەھەرلەردە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئوينىغان رولى، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ ئەنئەنىلىرى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ئۇنتۇلماستىكى كېرەك. ⑧ گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە ھەرخىل تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەرگە كۆرە نەۋائىدەك بۈيۈك ئەدىبلەر مەيدانغا كەلمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا «مۇھەببەتنامە مېھنەتكام»، «شاھنامە» تەرجىمىسى، «كەلىلە دېمىنە» تەرجىمىسى، «تارىخى ھەمىدى»، «تارىخى رەشىدى» تەرجىمىسى، «نەسرې خەمىسە»، «تارىخى مۇسقىيۇن»، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» قاتارلىق يېرىك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ

① 巴布尔著，王治来译：《巴布尔回忆录》，商务印书馆，1997.

② Bilal Yücel, *Babür Divanı (Metin-Gramer-Sözlük)*, Ankara 1995.

③ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىل نەشرى، 756 - بەت.

④ ئاپتور بۇ كىتابنى دەسلەپ پارس تىلىدا يازغان، كېيىن ئۆزى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چاغاتاي يېزىقىدا كۆچۈرگەن. ئەپسۇسكى بۇ نۇسخا تېخى بايقالمىدى.

⑤ ئاپتور ئاياز شىكەستە تەخەللۇسى بىلەن يازغان داستان.

⑥ ئاياز شىكەستە: «جاھاننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل، 7+122 بەت.

⑦ Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara (Akçag), 2004.s.423-426; Janus Eckmann, *Chagatay Manual*, Indiana University, Bloomington, 1966; *Das Tschaghataische, Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1956, p.138-160 (*Çağatayca, çev. Mehmat Akalin, Tarihi Türk Şeveleri*, Ankara 1988, s.211-245); *Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1964, p.306-207; *Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)*, Türk Dilliri Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 1963, Ankara 1964, s.121-156.

⑧ مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 - يىللىق 1 - سان، 9 - بەت.

شۇنداقلا ئومۇمىي تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس، مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى.

بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر، ئەدىب ۋە تارىخچىلاردىن يەنە گۇننام (ھىرقىتى) (17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن) ①، سالاھى (17~18 - ئەسىرلەردە قەشقەردە ياشىغان) ②، زەلىلى (1755~1766) ③، ئەرشى (1756~1765) ④، خارابانى (1638~1730 ۋە 1660~1750) ⑤، فۇتۇھى (1714~1756) ⑥، نەۋبەتى (1691~1760) ⑦، مەھزۇن خوتەنى (18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ كېيىنكى يېرىمىدا ۋاپات بولغان) ⑧، قىسسىرى (1717~1827) ⑨، موللا مۇھەممەت تۆمۈر (17 - 18 - ئەسىر) ⑩، شاھ ھىجران (18 - ئەسىردە ياشىغان) ⑪، ئابدۇللاخان مەخدۇم (18 - ئەسىردە ياشىغان) ⑫، مۇھەممەت سىدىق رەشىدى (1710 - ؟) ⑬، مەجلىسى (18 - ئەسىر) ⑭، يۈسۈپ خوتەنى (17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرى) ⑮، زوھۇرى (19 - ئەسىر) ⑯، ئىبراھىم مەشھۇرى (18 - ئەسىر) ⑰، مۇھەممەت سادىق كاشىغەرى (1725~1850) ⑱، قەلەندەر (1747~؟) ⑲، موللا نىياز خوتەنى (18 - ئەسىر) ⑳، خىسلەت (18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرى) ㉑، مۆجىزى (19 - ئەسىر) ㉒، ئابدۇرېھىم نىزارى (1776~1850) ㉓، نورۇز ئاخۇن زىيائى

- ① گۇننام (مەنىسى: نامىز) ۋە ھىرقىتى (مەنىسى: كۆيۈپ كۈل بولغۇچى) دېگەن ئىككى تەخەللۇس بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان كىشىنىڭ بىر شەخس، يەنى تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن غوجامقۇلى ئاتلىق كىشى ئىكەنلىكىنى مىرسۇلتان ئوسمانوف «دىۋانى گۇننام» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل نەشرى) ناملىق ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە ئىسپاتلىغان.
- ② مۇھەممەت ئابۇ سالاھى — «گۈل ۋە بۇلبۇل» (ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە قازاقىستاندا تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق ئەسەردە 1678 - يىلى؛ غەيرەتجان ئوسماننىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق ئەسەردە 1740 - يىلى دېيىلگەن) داستانىنىڭ ئاپتورى.
- ③ مۇھەممەت سىدىق زەلىلى (مەنىسى: خار، قەدىرسىز) — «سەپەرنامە» (1718 - يىلى يېزىلغان) ۋە بىرمۇنچە لىرىكىلارنىڭ ئاپتورى.
- ④ خوجا جاھان ئەرشى (مەنىسى: يەتتە قات ئاسمان، ئېگىزلىك) — 1735~1756 - يىللىرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارى، «دىۋانى ئەرشى» نىڭ ئاپتورى.
- ⑤ مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خارابانى (مەنىسى: ئىشۇق دەۋاسى بىلەن خاراب بولغۇچى، مەيخانە ئەھلى) — «كۈللىيات مەسنەۋى خارابانى» نىڭ ئاپتورى.
- ⑥ خوجا سىدىق فۇتۇھى (مەنىسى: يەزىلىك، كۆڭۈللۈك) — «دىۋانى فۇتۇھى» نىڭ ئاپتورى، شائىر ئەرشىنىڭ ئوغلى.
- ⑦ نەۋبەتى (مەنىسى: نۆۋەت، دىجورنى) — «دىۋانى نەۋبەتى» نىڭ ئاپتورى.
- ⑧ مەھزۇن — «دىۋانى مەھزۇن» نىڭ ئاپتورى.
- ⑨ ئەھمەد غوجامنىياز قىسسىرى (مەنىسى: كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى) — پىچاندا ياشىغان شائىر، تەرجىمان. «رەۋزەتەل زوھرا» نىڭ ئاپتورى، «قەسىدە بۇردىيە»، «تارىخى ئەسھابۇلكەئىن» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمانى.
- ⑩ موللا مۇھەممەت تۆمۈر قەشقەردە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان، شائىر. ئۇ، «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى) نى 1707 - يىلى، «كەلىلە دېمىنە» نى 1717 - يىلى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلغان.
- ⑪ شاھ ھىجران (تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەت ئىمىن ئاخۇن ئىبنى خوجا نىزامىددىن)، يەكەندە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. ئۇ، «شاھنامە» ناملىق پارسچە ئەسەرنى «شاھنامەئى تۈركىي» دېگەن نامدا ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.
- ⑫ مۇھەممەد بىننى ئابدۇللاخان مەخدۇم — ئاقسۇدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. ئۇ، «مىڭ بىر كېچە» ناملىق ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.
- ⑬ مۇھەممەت سىدىق رەشىدى — «سىدىقنامە» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑭ مەجلىسى — «دىۋان مەجلىسى»، «سەيفۇلۈلۈك - بەدىئۇل جەمال» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑮ يۈسۈپ خوتەننىڭ خوتەنلىك خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن 1822 - يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر شېئىرلار توپلىمى ھازىر شىجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈنۇپخانسىدا ساقلانماقتا.
- ⑯ زوھۇرى — 1830 - يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىمىيىگى بولغان زوھۇرىدىن ھاكىمىيەگە دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ «دىۋانى زوھۇرى» ناملىق ئەسەرنى يازغان.
- ⑰ ئىبراھىم مەشھۇرى — «دىۋان مەشھۇرى» نىڭ ئاپتورى.
- ⑱ مۇھەممەت سادىق كاشىغەرى — «تەزكىرەئى ئەزىزان» (تەزكىرە تەزكىرىسى)، «زۇبىدەتۇل مەسائىل» (مەسلىلەر جەۋھىرى)، «تەزكىرەئى خوجاكان»، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب»، «تارىخى ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامەئى شاھى»، «ئادابۇسسالھىن»، «قىياپەتۇل بەشەر»، «رىسالەئى كەسىدار» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑲ قەلەندەر — «دىۋان قەلەندەر» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑳ موللا نىياز خوتەنى — «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» ناملىق داستاننىڭ ئاپتورى.
- ㉑ خىسلەت — «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ھەدىيەئى خىسلەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ㉒ موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى — «تارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى.
- ㉓ ئابدۇرېھىم نىزارى قەشقەردە ياشىغان. ئۇ، «دىباچە» (مۇقەددىمە)، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھزۇن ۋە گۈلىنسا»، «رابىئە ۋە سەئىدىن»، «زادۇل نەجاد» (قۇتۇلۇش ئورۇقلىرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

(19 - ئەسىر) ①، تۇردى غەربىي (1802\1803~1861\1862) ②، موللا شاكىر (1805~1870) ③، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى (19 - ئەسىر) ④، موللا نىياز ئاشىقى (19 - ئەسىر) ⑤، موللا رەھىم (19 - ئەسىر) ⑥، موللا قۇربان (19 - ئەسىر) ⑦، ئاشۇر ئاخۇن غەربىي (19 - ئەسىر) ⑧، موللا بىلال (1825~1902) ⑨، سىيىت مۇھەممەت (1822~1890) ⑩، ناقىس (1840~1920) ⑪، موللا مۇسا سايرامى (1836~1917) ⑫، ئابدۇللا پوسكامى (1876 - ؟) ⑬، تەجەللى (1856~1925) ⑭ قاتارلىقلار بار.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەدىبلەرنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئەسەرلىرى «بۇلاق» قاتارلىق ژۇرناللاردا ۋە ئايرىم - شەكىلدە نەشر قىلىندى. ئۇلاردىن سۆزلۈكى ئىشلەنگەنلىرى (ھېچبولمىسا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن پەرقلەندىغان سۆزلەرنىڭ لۇغىتى قوشۇمچە قىلىنغانلىرى) دىن «مۇھەببەتنامە» (15)، «گۈلزارى بىنىش» (16)، «كىتابى ئابدۇللا» (17) قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەرنى نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئەڭ كاتتا سورۇنى بولغان «بۇلاق» مەجمۇئەسى نەشر قىلىنغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا ئائىت، بولۇپمۇ چاغاتاي تىلىغا ئائىت ناھايىتى كۆپ يادىكارلىقلىرىمىز ئېلان قىلىندى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىر قىسمىنىڭ سۆزلۈكلىرى قوشۇمچە قىلىنغاندىن باشقا كۆپىنچىسىدە پەقەت ئىزاھ تەرىقىسىدە ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلمايدىغان قىسمەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەڭدىشى كۆرسىتىلگەن (18).

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى 2007 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى جاۋابكار مۇھەررىرى: رەشىدە مامۇت

- ① نورۇز ئاخۇن زىيائى — «مۇھەزىنۇل ۋائىزىن» (مۇغلۇق ۋەز - نەسەپتەلەر) (1843)، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» (تۆت دەرۋىش)، «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «ياۋا توشقان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ② تۇردى غەربىي (تۇردۇش ئاخۇن غەربىي) — «غەزەللەر»، «بەھرام گۆر»، «كىتابى غەرب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ③ موللا شاكىر ئىبنى موللا تاهىر ئاقسۇدا ياشىغان شائىر، «زەپەرنامە» داستانىنىڭ ئاپتورى.
- ④ ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى قەشقەردە ياشىغان. ئۇ، «نەۋائىينىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «بەھرىئەنساب» (نەسەپلەر دېگىزى)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑤ موللا نىياز ئاشىقى — «دىۋانى نىيازى» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑥ موللا رەھىم — «مۇھەببەتنامە» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑦ موللا قۇربان — «ئىمامى جەففەرى سادىق» داستانىنىڭ ئاپتورى.
- ⑧ ئاشۇر ئاخۇن غەربىي — «ئەمىر ئالىي» ناملىق داستانىنىڭ ئاپتورى.
- ⑨ موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ نازىمى غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر. ئۇ، «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۈلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى غازات)، «نۇزۇگۇم»، «چاگموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑩ سىيىت مۇھەممەت — «شەرھى شىكەستە» (روھى سۇنغانلىقنىڭ ئىزاھى) ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑪ سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر بېگىسارى ناقىس (مەنىسى: كەمتۈك، چالا) — «دىۋان ناقىس» نىڭ ئاپتورى بولۇپ، ئۇ پارىسچە «باھار دانىش» ناملىق ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىغا «گۈلزار بىنىش» نامى بىلەن تەرجىمە قىلغان.
- ⑫ موللا مۇسا سايرامى — «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (1885 - يىلى يېزىلغان)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھب» (1898 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمىنىيە» (1903 - يىلى يېزىلغان)، «دىۋان مەسنەۋى» (1907 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ھەمدى» (1908 - يىلى يېزىلغان)، «سالنامە» (1916 - يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑬ ئەبدۇللاھ خەتتەپ ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەت سادىق ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەد ئەمىن ئەلەم ئاخۇنۇم — «كىتابى ئەبدۇللاھ» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑭ ھۈسەيىنخان ئەكبەر تەجەللى (مەنىسى: چاقناپ تۇرغان نۇر) — «تەجدىدى كەششاپ» (كەشپىياتلارنى يېڭىلاش)، «بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان نۇر)، «سەبەقى تەجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇسابىقىدە يەڭگەن شېئىرلىرى)، «تۆھپەتۇل بەررىيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۈچۈن تۆھپە)، «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار)، «سەبەدرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلانغان ئەسەر)، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد» (قەسىدىلەر مەجمۇئەسى)، «تىلىسىمى ئىشقى» (ئىشقى تىلىسماتلىرى)، «ساقىنامە»، «مۇراقى كەلىمە شېرىق» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
- ⑮ موللا رەھىم: «مۇھەببەتنامە» ناملىق ئەسەرنىڭ «سۆزلۈك قىسمى» (ئابدۇقەيۇم خوجا، ئىسراپىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل نەشرى، 453 - 485 - بەتلەر.
- ⑯ موللا سابىر ناقىس: «گۈلزارى بىنىش» ناملىق ئەسەرنىڭ «سۆزلۈك قىسمى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت نەشرگە تەييارلىغان). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل نەشرى، 239 - 272 - بەتلەر.
- ⑰ ئابدۇللا پوسكامى: «كىتابى ئەبدۇللاھ» ناملىق ئەسەرنىڭ «سۆزلۈك قىسمى» (ئابدۇللىمىت ئەھمەت بۆگۈ نەشرگە تەييارلىغان). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىل نەشرى، 453 - 485 - بەتلەر.
- ⑱ «بۇلاق» مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىنغان يازما يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ۋە بۇ ھەقتە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر توغرىسىدا ئايرىم - تېمىدا توختالماقچىمىز.